

Een oud Boeck is oud Goud

Studies over bijzondere werken
bij het afscheid van Ad Leerintveld
als conservator moderne handschriften
van de Koninklijke Bibliotheek

Onder redactie van Jan Bos,
Marieke van Delft, Erik Geleijns
& Ed van der Vlist

Koninklijke Bibliotheek / De Buitenkant
Den Haag / Amsterdam 2017

77306 ^{KW} 1082
OPREGT ONDERWYS
V A N D E
LETTER-KONST.
B E K W A A M,
Om alle Personen in hoogen Ogd / wel en hooga-
melgh te leeren Spellen en Leefen: al-
waar 't ook datse in haer Jeugd noch
A / nog B / geleerd hadden.
Ten dienst van alle gemeene Schoolen en School-
Meesters: Beknoptelyk t' zamen gesteld,
DOOR B. HAKVOORD.
Van nieuws overgesien, Gecorrigeert en verbeterd.

T E A M S T E R D A M,

By ADAM MEIJER, Boek- en Papierverkoper /
op de Voorburgwal / over de Nieuwe
Kerk / in de zwarte Hen, 1802.

559.

304

1 Titelpagina van B. Hakvoord, *Opregt onderwys van de letter-konst.* Amsterdam 1802. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, kw 1087 G 59.

Hakvoords schoolboekjes en het lange leven van Ampzings taalbericht

Marijke van der Wal

In de collectie van de kb bevindt zich een eenvoudig schoolboekje, in 1802 uitgegeven door Adam Meijer 'Boek- en Papierverkoper, op de Voorburgwal, over de Nieuwe Kerk, in de zwarte Hen' te Amsterdam. Dit boekje, getiteld *Opregt onderwys van de letter-konst*, is gericht op scholen en schoolmeesters en zou volgens de titelpagina geschikt zijn om in korte tijd te leren spellen en lezen. Dat zou zelfs gelden voor volwassen analfabeten: personen die in hun jeugd 'noch A, nog B, geleerd hadden' (afb. 1). De auteur is B. Hakvoord en de toevoeging 'Van nieuws overgesien, Gecorrigeert en verbeterd' wijst erop dat het om een herdruk gaat. De inhoud van het 58 pagina's tellende boekje komt deels overeen met wat we in contemporaine taalboekjes aantreffen, maar er zijn ook verrassende onderdelen die vragen oproepen. Waarom worden bijvoorbeeld leerling en schoolmeester in het begin van de negentiende eeuw lastiggevallen met een opmerking over het verouderde gebruik van *du* 'jij' en *dyn* 'jouw', woorden die al in de zestiende eeuw aan het verdwijnen waren? Wanneer werd dit boekje eigenlijk geschreven en wat is er bekend over de auteur?

Barend Hakvoord (1652-1735)

Barend Hakvoord is werkzaam geweest in Zwolle, waar hij sinds 31 december 1694 voorzanger van de Grote Kerk was en kort daarna ook het ambt van catechiseermeester uitoefende, functies die wel vaker werden gecombineerd.¹ Daarnaast was hij uitgever-boekverkoper op de Grote Markt en de Korenmarkt in de periode 1699 tot 1724.² Zijn portret, geschilderd door de Zwolse kunstenaar Hendrik ten Oever, onthult zijn geboortjaar: links boven staat namelijk het jaartal 1686 en de leeftijd van 34 jaar (afb. 2).³ Hakvoord moet dus in 1651 of 1652 zijn geboren.⁴ In 1735 overleed hij en werd hij in de Grote Kerk van Zwolle begraven.

Hakvoords activiteiten op godsdienstig vlak beperkten zich niet tot zijn taken als catechiseermeester en voorzanger. Hij was ook auteur van godsdienstige werken en begaf zich in de niet-rechtzinnige, spinozistische kringen die toentertijd in Zwolle te vinden waren. Hij werd uiteindelijk zelf van spinozisme beschuldigd en met bemoeienis van de Zwolse kerkenraad, de Overijsselse synode en de Staten van Overijssel kwam het tot een verbod op het herdrukken en verkopen van zijn *De schole van Christus* (eerste druk niet overgeleverd, tweede druk uit 1689) en *Staat der kerke* (eerste druk uit 1689).⁵

¹ Een lemma gewijd aan Hakvoord is te vinden in: J.P. de Bie & J. Loosjes (red.), *Biographisch woordenboek van protestantsche*

godgeleerden in Nederland. Dl. 3. 's-Gravenhage [1919-1931], p. 456-457. Het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (NNBW). Dl. 6.

Leiden 1924, k. 683-684 geeft een deel van deze informatie.

² Zie G.T. Hartong, 'Overijsselse boek-

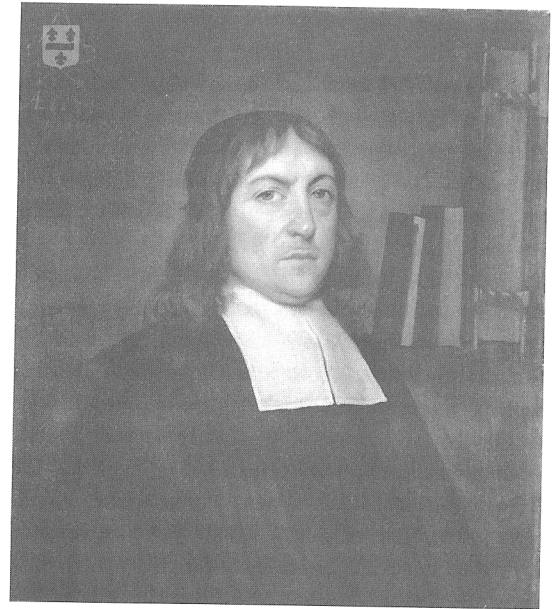
drukkers en boekverkopers in de zeventiende eeuw', in: *Overijsselse historische bijdragen, verslagen en mededelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 103 (1988), p. 60-83. In J.A. Gruys & Jan Bos (red.), *Adresboek Nederlandse drukkers en boekverkopers tot 1700*. Den Haag 1999, p. 66 is sprake van uitgeversactiviteit tot 1720.

³

Het schilderij is aanwezig in het Rijksmuseum te Amsterdam; zie <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.4875>.

⁴

Zijn afwezigheid in de Zwolse doopboeken en het feit dat bij zijn huwelijk op 15 mei 1694 met Jackomina Smits zijn hospes (en niet een familielid) als getuige optrad, wijzen erop dat hij oorspronkelijk niet uit Zwolle kwam.

2 Portret van Barend Hakvoord door Hendrik ten Oever. Amsterdam, Rijksmuseum.

⁵ Over Hakvoords beschuldiging van spinozisme zie J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*. Hilversum 1997, p. 136, 196-197, en de website //blog.despinoza.nl/log/berend-hakvoord-ca-1660-1730-smokkelde-spinoza-de-schole-van-christus-binnen.html.

Behalve godsdienstige geschriften publiceerde Hakvoord taalboekjes: naast het al genoemde *Opregt onderwys van de letter-konst* ook *De nieuwe Nederduitse spel-, lees- en schryf-kunst* en de *Gemeene zend-brieven*. Alle drie de werken zijn frequent herdrukt; in bibliotheken ontbreken veelal de vroegste drukken.

Gemeene zend-brieven

Gemeene zend-brieven is een brievenboekje, bestemd om brieven te leren schrijven. Het werd, blijkens de Voorreden in diverse latere drukken, voor het eerst gepubliceerd in 1696 en het was bijzonder populair, want er zijn ten minste 37 verschillende herdrukken in de achttiende eeuw van verschenen.⁶ Brievenboeken varieerden in omvang en inhoud, afhankelijk van het beoogde lezerspubliek. Zo was de uitgebreide *Nederduytsse secretaris of zendbriefschryver* (1635) van de Amsterdamse stadssecretaris Daniel Mostart een instructieboek voor beginnende secretarissen. Hakvoords publicatie behoorde tot de eenvoudiger en minder omvangrijke boekjes, zoals Heyman Jacobi's *Ghemeene seyndtbrieven* (1597) en Willem Koolenkamps *Send-brieven* (1740), die blijkens de titelpagina's mikten op meesters en schoolgaande jeugd.⁷ Van die drie ruimt Hakvoord de meeste plaats in voor expliciete instructie (ruim vijf pagina's). Hij gaat bijvoorbeeld in op de manier van schrijven in relatie tot de status van de geadresseerde: aan hoger geplaatsten schrijft men in een *verheven stijl*, aan een lager geplaatste in een *eenvoudige stijl*, en bij het schrijven aan iemand van gelijke stand hoeft men slechts te bedenken hoe men zelf aangesproken zou willen worden.⁸ De verdere schrijfinstructie komt in de vorm van reeksen voorbeeldbrieven.

6 P.J. Buijnsters & Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse*

school- en kinderboeken 1700-1800. Zwolle 1997, p. 39-41.

7 Zie voor de twee soorten brievenboekjes en de vraag naar de invloed van

de veel herdrukte brievenboekjes op de briefpraktijk, Gijsbert Rutten & Marijke van der Wal, *Letters as loot. A socio-linguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*. Amsterdam/Philadelphia 2014, p. 187-202.

8 Zie Marijke van der Wal, 'Retorica in grammatica, linguistica en praxis', in: Korrie Korevaart, Henrike Jansen & Jaap de Jong (red.), *Het woud van de retorica. Bundel voor Antoine Braet bij zijn afscheid van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden*. Leiden 2007, p. 216-228.

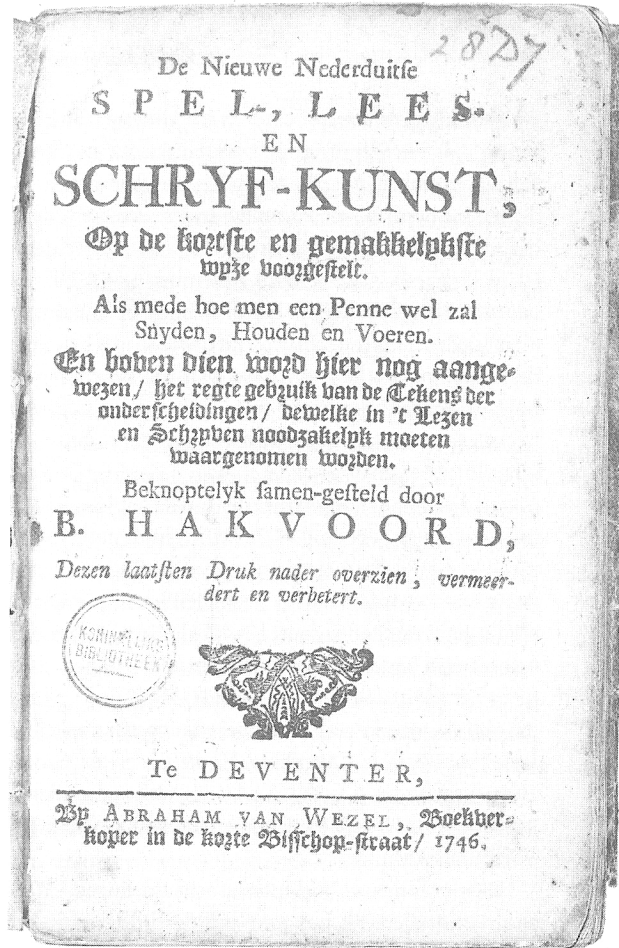
De nieuwe Nederduitse spel-, lees- en schryf-kunst

De nieuwe Nederduitse spel-, lees- en schryf-kunst verscheen in 1697, als we afgaan op de oorspronkelijke voorrede van 30 december 1697, die te vinden is in laat-achttiende-eeuwse herdrukken. Sommige andere drukken, zoals het KB-exemplaar van 1746, bevatten een uitgebreidere, latere voorrede gedateerd 10 december 1718.⁹ Uit de voorredes wordt duidelijk dat dit *nieuwe* boekje om te leren spellen, lezen en schrijven uit onvrede met bestaande schoolboekjes is geschreven. Van die bekritiseerde boekjes worden met name de *Letterkunst* van Cornelis Dirksz. van Niervaard/Niervaart, een verder onbekende schoolmeester, en de *Trap der jeugd* van Carel de Gelliers (overleden in 1644), schrijfmeeester aan de Latijnse school te Leeuwarden, genoemd.¹⁰ De kritiek luidt in vrij algemene termen 'datze met vele en onnodige dingen, vreemde bastaardwoorden, duistere voorstellingen, en een on-eindig getal van Letter-fouten overladen zyn.' Hakvoord belooft geen bastaardwoorden te gebruiken. Geheel conform het puristisch discours benadrukt hij de kwaliteiten van de moedertaal, onder verwijzing naar bekende taalopbouwers als Coornhert, Hooft, Hugo de Groot, Huygens, Vondel, A.L. Kok, Lodewijk Meijer, de rederijkerskamer In Liefde' Bloeiende en het genootschap Nil Volentibus Arduum.

Hakvoords nieuwe boekje bevat acht afdelingen. Uiteraard komt allereerst het ABC aan de orde, wordt het onderscheid in druk- en schrijffletters duidelijk gemaakt en de noodzaak benadrukt om behalve het Nederduitse alfabet ook het romeinse en italiaanse schrift te leren. Vervolgens worden, zoals gebruikelijk in het toenmalige

9 Buijnsters & Buijnsters-Smets, *Bibliografie*, p. 27-28 vermeldt acht verschillende drukken in de periode 1745 tot 1800.

10 Het zijn zeventiende-eeuwse boekjes die in de achttiende eeuw nog herhaaldelijk zijn gedrukt. Buijnsters & Buijnsters-Smets, *Bibliografie*, p. 29-30, vermeldt zeven drukken van Niervaart. De eerste uitgave zou van ca. 1600 dateren. De Gelliers' boekje dateert van ca. 1640 (Ibidem, p. 42-43).

3 Titelpagina van B. Hakvoord, *De nieuwe Nederduitse spel-, lees- en schryf-kunst*. Deventer: Abraham van Wezel, 1746.
 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, kw 28 D 7.

leesonderwijs, reeksen woorden in toenemende moeilijkheidsgraad van één tot en met vijf syllaben gepresenteerd. De derde afdeling, die ruim 30 pagina's beslaat, behandelt spellingfinesses van de letters in alfabetische volgorde. Een overzicht van woorden die zaken betreffen zoals ambachten, vogels, vissen, etc. is in de vierde afdeling te vinden, waarop in de vijfde lijsten met mannen- en vrouwennamen volgen. In een uitgebreide schrijfinstructie leren lezers vervolgens veel over materiële zaken (pen, inkt) en krijgen zij adviezen, zoals de aanwijzing om tussen woorden voldoende wit te laten, zoveel dat er een *o* of *m* zou kunnen staan. In de zevende afdeling stelt Hakvoord de interpunctie uitgebreid aan de orde en voegt hij als toegift een *kort taalbericht* toe. Het boekje wordt afgesloten met een lijst met Latijnse en Franse bastaardwoorden en hun betekenissen. Hakvoords uitgebreide behandeling van de interpunctie, die ook op de titelpagina expliciet staat vermeld (afb. 3), is opmerkelijk en nuttig. (Brief)schrijvers in de achttiende eeuw hanteerden lang niet altijd leestekens en wanneer ze interpunctie gebruikten, dan gebeurde dat weinig consistent.¹¹ Nog opmerkelijker is zijn toegift, die vrijwel niet over spelling, maar over specifieke taalvarianten gaat.

Opregt onderwys van de letter-konst

Het *Opregt onderwys van de letter-konst* is waarschijnlijk voor het eerst in 1702 verschenen. Een voorrede, die de eerste druk zou kunnen dateren, ontbreekt in alle beschikbare latere drukken.¹² De gebruikelijke betekenis van *letterkonst* is grammatica, maar de inhoud biedt weinig grammaticals. Een letterlijke interpretatie van deze

11

Voor onderzoek naar interpunctiegebruik in Nederlandse brieven uit de late zeventiende en achttiende eeuw zie Rutten & Van der Wal, *Letters as loot*, p. 266-269.

12

Buijnsters & Buijnsters-Smets, *Bibliografie*, p. 28 vermeldt twaalf verschillende achttiende-eeuwse drukken en veronderstelt dat de eerste druk in 1702 in Deventer is verschenen. De oudste bewaarde druk is die van 1743 uitgegeven door Willem Jan Reers te Utrecht (Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1168 g 31:4).

samenstelling als 'kunst/kunde van letters' dekt eerder de lading. De titel en de titelpagina verbazen nog in een ander opzicht: de frappante overeenkomsten met C.D. Niervaarts *Oprecht onderwys van de letter-kunst*, een boekje dat nota bene in de voorrede van *De nieuwe Nederduitse spel-, lees- en schryf-kunst* werd bekritiseerd. Bij nadere vergelijking zijn er weliswaar overeenkomsten naar behandelde stof, maar is de inhoud niet identiek. De keus voor een zelfde titel en titelpagina blijft merkwaardig, als je uitgaat van Hakvoord. Is dit een uitgeversactie geweest waarbij werd aangesloten bij een bekende titel en vertrouwde formuleringen?

Bekijken wij de inhoud van Hakvoords *Opregt onderwys*, dan komen we veel bekends uit zijn *Nieuwe Nederduitse spel-, lees- en schryf-kunst* tegen. De uitvoerige derde afdeling over spellingfinesses ontbreekt echter geheel, er is minder voorwerk en er zijn detailverschillen. Het *Opregt onderwys* blijkt overduidelijk een verkorte uitgave van *De nieuwe Nederduitse spel-, lees- en schryf-kunst* te zijn. Ook deze verkorte uitgave bevat de taalkundige toegift waarop we nu nader inzoomen.

Herkomst van het taalbericht

In het korte taalbericht worden diverse varianten in het taalgebruik behandeld, te beginnen met de opmerking over het eerder genoemde verouderde gebruik van *du* 'jij' en *dyn* 'jouw'. Waarom stelt Hakvoord dit aan de orde en hoe komt hij tot de keus van de andere varianten? Na *du/dyn* en *dy* behandelt hij de varianten *doe/doen* tegenover *toen*, waarbij de voorkeur aan *toen* (*Toen Augustus Rooms Keiser was, is Christus geboren*) wordt gegeven. Verder be-

handelt hij het betekenisverschil tussen *dog* 'doch' en *tog* 'toch', het verschil in gebruik tussen *die* en *de* (*die* kan geen lidwoord zijn), tussen *hem* (enkelvoud) en *hen* (meervoud), tussen het zelfstandige *hen* (*Hy zeide tot hen*) en het bijvoeglijke *hun* (*hunne Huisen*), tussen de werkwoorden *kennen* en *konnen* 'kunnen', *leggen* en *liggen*, tussen de ontkenning *niet* en *niets*, tussen *ooit/nooit*, woorden die betrekking hebben op het verleden en *immermeer/nimmermeer*, die slaan op de toekomst. Ook het gebruik van *rede* en *redenen*, het trio *tegen* (ontmoeting), *tegens* (vijandschap) en *jegens* (vriendschap), *tot* (beweging) en *te* (rust) wordt beschreven. Hij benadrukt eveneens het nuttige onderscheid tussen reflexief *zig* 'zich' en persoonlijk voornaamwoord *hem*, een onderscheid waar in het spreken weinig op wordt gelet. Het taalbericht eindigt met spellingkwesies: de spelling van *u* versus *uw*' bij het persoonlijk voornaamwoord (*Ik zegge u*) en het bezittelijk voornaamwoord (*uw*' *Handen*), en een opsomming van woorden met dezelfde uitspraak en een verschillende betekenis. Die laatste moeten daarom in spelling verschillen, zoals *heir* 'exercitus = leger' en *heer* 'dominus = heer'.

In de Nederlandse taalgeschiedenis kennen we één ander taalbericht: het zeer uitvoerige, 53 pagina's tellende *Nederlandsch tael-bericht* van Samuel Ampzing, dat in 1628 voorafging aan zijn *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland* (Haarlem: Adriaen Rooman). Na de bespreking van allerlei klank- en spellingszaken, leidt Ampzing op de 41ste pagina enkele opmerkingen over de taal zelf in met een spreekwoord en een Horatiuscitaat:

Gevoelt met hun die't hoofd om wetenschappen breken:
Maer voegt uw spraek en tael naer dat de luyden spreken:

De spraek die valt, en rijst, de spraek die komt, en gaet,
En hangt heel aen't gebruyk, in wiens gewelt sy staet:

Precies die motto's staan ook aan het begin van Hakvoords toegift. Bij nadere vergelijking blijkt Hakvoords korte taalbericht knip-en-plakwerk te zijn uit Ampzings pagina's 41 tot en met 44. De volgorde van de behandelde verschijnselen wijkt weliswaar af, omdat Hakvoord ze in alfabetische volgorde heeft gezet. Vaak gebruikt hij een deel van de tekst, varieert licht of voegt kort een formulering toe. Een voorbeeld van dat laatste is de passage over *kennen/konnen*. Terwijl Ampzing opmerkt dat deze werkwoorden 'dickwils onbedacht van den gemeynen man vermengd [worden]', constateert Hakvoord 'doch worden in *Holland* van't gemeene Volk onbedagtelyk door malkanderen gebruikt', wat een juiste observatie is. Bij het onderscheid tussen *ooit/nooit* en *immermeer/nimmermeer* voegt Hakvoord toe: 'maar dit onderscheid is niet zakelyk, en gaat ook niet vast'.

Hakvoords korte taalbericht blijkt dus een recycling van Ampzings veel uitvoeriger Taalbericht van 1628 te zijn, dat daarmee wel een heel lang leven is beschoren! Bij mijn weten is dit hergebruik niet eerder opgemerkt. De toegift was aanwezig in alle drukken van *De nieuwe Nederduitse spel-, lees- en schrijfkunst* en eveneens in de drukken van *Opregt onderwys* tot en met 1802. Pas in een druk van het *Opregt taalonderwijs* uit 1817, uitgebracht door Joh. Noman & Zoon te Zaltbommel, ontbreekt het taalbericht. Die druk is dan ook grondig aangepakt. De

tekst is aangepast aan de spelling-Siegenbeek, de sinds 1804 van overheidswege ingevoerde officiële spelling, en de lijst met bastaardwoorden is ook weggelaten. Enkele zedenlessen voor kinderen, rekenkundige zaken en vragen uit de 'katechismus der natuur' zijn toegevoegd.

Tot slot

Schoolboekjes zijn interessante onderzoeksobjecten voor de onderwijsgeschiedenis, boekgeschiedenis en meer algemeen de cultuurgeschiedenis. Vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw werd er geklaagd over de verouderde inhoud van schoolboekjes.¹³ De drukgeschiedenis van Hakvoords taalboekjes illustreert hoe terecht die klachten waren. Meer dan een eeuw lang werden ze met hooguit detailaanpassingen gerecycled. Bovendien was soms de oorspronkelijke inhoud bij eerste verschijnen al behoorlijk gedateerd, zoals de opname van Ampzings Taalbericht laat zien. Hakvoord had zelf kritiek op zeventiende-eeuws schoolmateriaal. Begin negentiende eeuw werd het opnieuw tijd voor vervanging en vernieuwing in de schoolboekenwereld.

13

Informatie van Bob Schoemaker, die het taalonderwijs in de periode 1750-1850 onderzoekt binnen het Leidse project *Going Dutch, The Construction of Dutch in Policy, Practice and Discourse, 1750-1850*.
hum.leiden.edu/
luc/going-dutch.